

D. Mulder-Boers

DE GRENS GETROKKEN

Noord-Nederlandse grensbewoners
tussen 1914-1964

INHOUDSOPGAVE

Woord van dank	7
Inleiding	8
Hoofdstuk 1 De grens gemarkeerd maar niet beleefd: voorgeschiedenis tot 1914	10
Hoofdstuk 2 De Eerste Wereldoorlog, 1914-1918: gevolgen en kansen	34
Hoofdstuk 3 Begrensd door twee wereldoorlogen (1919-1939)	68
Hoofdstuk 4 De grens gesloten (1939-1945)	144
Hoofdstuk 5 Grenzeloos: vriend of vijand (1945-1964)	238
Hoofdstuk 6 Vijftigjaar grensgeschiedenis in vogelvlucht	306
Epiloog	320
Bijlagen	322
Bronnen	341
Register	349

WOORD VAN DANK

Dit boek is een bewerkte versie van de dissertatie die ik in januari 2020 aan de Radboud Universiteit Nijmegen heb verdedigd. Het onderzoek voor dit boek begon in 2012. Bij de start van het onderzoek hoorde ik dat promoveren een eenzaam proces was. Voor mij ging dit beslist niet op. Ik heb veel aardige mensen leren kennen die mijn enthousiasme voor het onderzoeksthema deelden. Zonder al deze mensen zou dit boek niet zo compleet zijn geworden als het nu is. Een van de eerste geïnterviewden zei dat ik twintig jaar te laat was met mijn boek omdat de meeste mensen die mij nog iets konden vertellen over de jaren 1914-1964 overleden waren. Gelukkig vond ik nog voldoende mensen die mij een inkijkje in het verleden konden geven, waardoor dit boek niet alleen tot stand kon komen door archiefonderzoek, maar ook door verhalen van mensen.

Ik wil daarom in eerste instantie alle mensen bedanken die mij te woord stonden en in vertrouwen hun jeugdherinneringen vertelden over het leven in de grensstreek. Ook vertelden de mensen vol enthousiasme over wat zij zich nog herinnerden van hun ouders en zelfs grootouders. Door deze gesprekken kreeg dit boek een grote meerwaarde; voor mij was de geschiedenis van de noordelijke grensstreek in ieder geval niet compleet zonder de verhalen van 'gewone' mensen. Van veel grensbewoners kreeg ik in alle vertrouwen boeken over de lokale geschiedenis te leen, zij leenden mij foto's en documenten over hun familiegeschiedenis, of zij vroegen een bekende of die mij ook te woord wilde staan. Als tweede groep wil ik alle archivariissen en lokaal deskundigen bedanken voor hun hulp bij het zoeken van materiaal, maar ook door de inbreng van hun deskundigheid. Ook wil ik de mensen bedanken die regelmatig mijn teksten wilden lezen en van commentaar voorzagen. Zij moesten soms meerdere keren dezelfde stukken lezen en dat zal soms erg saai zijn geweest. Ik wil hiervoor in het bijzonder Huib Minderhoud, Gerard van den Hoven en Albert Arends bedanken. Speciale dank ben ik verschuldigd aan mijn archiefmaatje Geert van de Woude. Hij begeleidde mij naar veel archieven om documenten en kranten door te spitten. Speciaal was ons bezoek aan het Nationaal Archief te Den Haag waar wij bijna 4000 processen-verbaal van politiek delinquenten hebben doorgenomen. Cornelis de Kler ben ik dank verschuldigd omdat ik tijdens mijn onderzoek in Den Haag gebruik mocht maken van zijn huis om te overnachten.

Zonder de begeleiding van mijn promotoren Jan Hein Furnée en Remco Ensel was er geen proefschrift en geen boek tot stand gekomen. Ik prijs mijzelf gelukkig dat uitgeverij Koninklijke Van Gorcum dit boek wil uitgeven en ik dank alle medewerkers voor hun inzet zodat dit boek kon ontstaan. De grootste dank ben ik verschuldigd aan mijn man en dochter. Zij steunden mij niet alleen toen ik vol enthousiasme begon aan dit proefschrift, maar ook in periodes dat ik het soms niet meer zag zitten. Jullie onvoorwaardelijke vertrouwen in mij was mijn grootste steun.

Dirkje Mulder-Boers, 2020

INLEIDING

De Duitse grootouders van Truda (1921) woonden in Hebelmeer. Toen haar ouders in het huwelijk traden, bouwden zij een huisje op het land van Truda's grootouders in Barger-Compagnie, Nederland. Haar vader besloot tijdens de Eerste Wereldoorlog te deserteren uit het Duitse leger, waardoor Truda bij haar geboorte staatloos was. Pas na haar huwelijk met een Nederlandse man kreeg zij de Nederlandse nationaliteit. Truda heeft veel familie in zowel Nederland als Duitsland.

Jo's (1939) grootvader ging in 1901 als Nederlandse bedrijfsleider werken en wonen bij het veenbedrijf Griendtsveen AG in Schöningsdorf, Duitsland. Dit bedrijf had veel grensarbeiders aan het werk. Jo's vader trouwde met een Duits meisje, maar behield de Nederlandse nationaliteit. Jo ging ook bij Griendtsveen werken en trouwde eveneens met een Duits meisje. In 2005 besloten Jo en zijn vrouw om zich te laten naturaliseren tot Duitsers. Jo heeft niet alleen familie in Duitsland, maar ook in Nederland.

De vader van Herma (1956) woonde in de jaren 1930 in Bellingwolde en ging na de Tweede Wereldoorlog met zijn vrienden regelmatig stappen vlak over de grens in Duitsland. Daar werd hij verliefd op een Duits meisje met wie hij trouwde. Na de geboorte van Herma gingen haar ouders in Nederland wonen, wat voor haar moeder niet altijd gemakkelijk was. Herma heeft neven en nichten in Duitsland.

De Duitse jongens Jaap (1927), Hendrik (1935) en Gertjan (1938) zijn neven van elkaar. Hun grootvader trok vanuit Coevorden naar het vlakbij gelegen Duitse Laar. Daar trouwde hij met een Duits meisje en nam de Duitse nationaliteit aan. Alle drie neven hebben wel een of twee zussen die na de Tweede Wereldoorlog met een Nederlandse man zijn getrouwd. Er wonen nog altijd nazaten van hun grootvader aan beide kanten van de grens.¹

Dit zijn maar enkele voorbeelden van de vele families uit de Noordelijke grensstreek van wie verwanten aan beide kanten van de grens wonen.

De staatsgrens tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland was voor de grensbewoners in dit gebied lange tijd niet zo duidelijk afgebakend. De 'grens' tussen de geloven was bijvoorbeeld veel sterker aanwezig dan de landsgrens. De Noord-Nederlandse grensbewoners vertoonden meer overeenkomsten met hun Noordwest-Duitse burens dan met hun landgenoten in Limburg, Zeeland of in de grote steden in het westen van het land. Ook hun Duitse burens vertoonden meer overeenkomsten met de Noord-Nederlandse grensbewoners dan met hun landgenoten uit het Oosten of uit het Rijnland. Waaruit bestonden nu deze overeenkomsten? Welke dynamische processen speelden een

¹ Interviews: Truda, 27 juni 2013; Jo, 5 augustus 2013; Herma, 25 november 2015; Jaap, 6 maart 2012; Hendrik, 1 oktober 2012; Gertjan, 14 november 2012. De interviews die gebruikt zijn voor dit boek zijn afgenomen in de periode 2012-2016. In verband met de privacywetgeving is besloten voor de geïnterviewde personen pseudoniemen te gebruiken.

rol tussen de Nederlandse grensbewoners onderling en tussen de Nederlandse en Duitse grensbewoners? Wat was de invloed van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog en de daaruit voortvloeiende spanningen tussen Nederland en Duitsland op de betekenis van de grens in het leven van Noord-Nederlandse grensbewoners en op hun verhouding met de Noordwest-Duitse buren? Dit boek probeert een antwoord te formuleren op deze vragen door de gebeurtenissen in de relatief recente geschiedenis van deze regio en de houding van de bewoners in dit gebied op een rij te zetten en te duiden.

Het boek is chronologisch opgebouwd. We zullen achtereenvolgens stilstaan bij de voorgeschiedenis van de grensregio tot 1914 (hoofdstuk 1), de Eerste Wereldoorlog (hoofdstuk 2), het Interbellum (hoofdstuk 3), de Tweede Wereldoorlog (hoofdstuk 4) en de naoorlogse periode tot 1964 (hoofdstuk 5). Elk afzonderlijk hoofdstuk is thematisch opgebouwd, waarbij systematisch aandacht wordt besteed aan bevolkingssamenstelling en sociale verbanden (vooral familie-, huwelijks- en religieuze banden), grensverkeer, grensarbeid en grenseconomie (inclusief smokkel). In hoofdstuk 3 en 4 worden deze vier kernthema's aangevuld met informatie over de politiek-ideologische overtuigingen van de grensbewoners. Elk hoofdstuk staat stil bij belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen die in de betreffende periode in het leven van de grensbewoners een grote rol speelden, zoals de militaire ontwikkelingen in beide wereldoorlogen en de debatten over annexatie en confiscatie in de naoorlogse tijd. In elk hoofdstuk is ernaar gestreefd om de thematische volgorde zo goed mogelijk te laten aansluiten op de chronologie, zodat de verschillende ontwikkelingen maximaal in samenhang van oorzaken en gevolgen kunnen worden geduid. Aan het eind van het boek (hoofdstuk 6) worden vijftig jaar grensgeschiedenis nog eens samengevat.

HOOFDSTUK 1

**De grens
gemarkeerd maar
niet beleefd:
voorgeschiedenis
tot 1914**

De staatkundige grens tussen Nederland en het buurland Duitsland is meer dan 500 kilometer lang. In het uiterste noorden, de provincie Groningen, vormen de Ems en de Dollard de natuurlijke grens tussen beide landen. Vanaf het plaatsje Nieuwe Statenzijl gaat deze natuurlijke grens over in een grens die louter het historische resultaat is van militaire machtsverhoudingen en politieke afspraken tussen beide landen. In het meer zuidelijke gebied van het zogenoemde Bourtanger Moeras kwam deze staatkundige grens in de zeventiende eeuw tot stand. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werd deze grens voor het eerst met grenspalen materieel gemarkeerd.¹ Impliceerde dit ook dat de bevolking in het grensgebied daardoor in toenemende mate van elkaar werd gescheiden?

Dit hoofdstuk beschrijft hoe de staatkundige grens tussen Noord-Nederland en Duitsland in de zestiende en zeventiende eeuw tot stand kwam en in de negentiende eeuw steeds meer daadwerkelijk tot uitdrukking werd gebracht. De impact van de vaststelling en markering van de grens op het leven en samenleven in het grensgebied in de periode tot de Eerste Wereldoorlog was echter beperkter dan men wellicht zou verwachten.² Vanaf de zeventiende eeuw zorgde de toenemende economische ontwikkeling van het grensgebied – landbouw, agrarische industrie en veenontginning – juist voor toenemende grenscontacten. Met name in de achttiende en negentiende eeuw vestigden grote groepen Duitsers, op zoek naar werk, zich aan de Nederlandse kant van de grens. Vanaf eind negentiende eeuw zochten en vonden steeds meer Noord-Nederlanders werk aan de Duitse kant van de grens.

De staatkundige grens belette Nederlanders en Duitsers niet om over de grens te werken en evenmin om over de grens te trouwen. De grote culturele verwantschap speelde hierbij een belangrijke rol. Aan beide kanten van de grens spraken bewoners namelijk hetzelfde dialect. Religieuze banden bleken, zoals we zullen zien, in veel gevallen sterker dan nationale identificatie, want cultuur en identiteit laten zich niet inperken door grenspalen.³ Dit hoofdstuk draait om de vraag welke grenzen belangrijk waren voor de noordelijke grensbewoners en welke niet.

De noordoostelijke grensstreek: een historisch-geografische oriëntatie

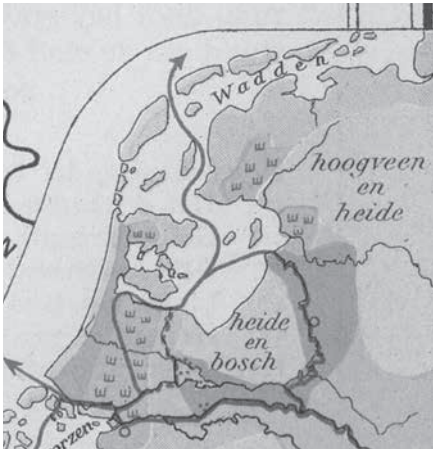
Het gebied langs de noordoostelijke grens bestond voor de negentiende eeuw voor het grootste gedeelte uit het Bourtanger Moeras, of zoals de Duitsers het noemen, ‘das Bourtanger Moor’. Het Bourtanger Moeras, circa 100.000 hectare groot, strekte zich uit van de Dollard in het noorden tot aan de plek waar de Vecht vanuit het huidige Duitsland Nederland in stroomt, ter hoogte van Coevorden. Ten westen van de grens strekte het moeras zich uit tot aan de Hondsrug en in het oosten tot de zandhoogten van de rivier de Ems. Het gebied ten oosten van Emmen was moeras, land en water tegelijk, en voor mensen nauwelijks begaanbaar. Het was het domein van watervogels, eenden en ganzen.⁴ Soms was het gebied dagenlang omringd door een ondoordringbare mist die met witte vlagen over het land trok en flakkerden kleine lichtjes op uit het moeras.

1 Karel, *Grenzen in Drenthe*, 3-5.

2 Wilson en Donnan, *Border identities*, 1.

3 Karel, *Grenzen in Drenthe*, 98.

4 Steenhuis, *145 jaar Bargercompascuum*, 9.

1.1 Kaart van Noord-Nederland uit de vijftiende eeuw met het uitgestrekte veengebied. Uit: H. Hettema J^R, *Groote historische schoolatlas* (Zwolle zj) No 2.

Door de mistvlagen ontstond een sage over ‘Witte Wieven’. Volgens historicus Johan Picardt, die tussen 1648 en 1670 predikant was in Coevorden, dachten de mensen dat de Witte Wijven in de Drentse hunebedden woonden. Hij schreef daarover: ‘...dat in sommige deser groote Bergen de witte Wijven hebben gewoond.’⁵ Er werden in zowel Drenthe als het Emsland sagen verteld over deze Witte Wieven en dwaallichtjes die boven het moeras zweefden. Hans Wessels uit het Emsland heeft in de jaren 1920 veel van deze sagen opgeschreven waarna Herman Alferts daar een gedicht over maakte.

Es liegt seit alten Zeiten ein tiefer See im Moor,
 vor dem allnächtlich steigt ein Flammenschein empor.
 Und kleine Flämmchen formen sich aus dem Feuerschein,
 und tausend Lichter schweben nach Ost und West feldein.
 Es sind verbannte Seelen, die einst nach hier gebracht,
 jetzt aus der Tiefe steigen wohl um die Mitternacht.⁶

Aangezien het gebied ondoordringbaar was voor gewone stervelingen woonden er eeuwenlang geen tot zeer weinig mensen. Op kaart 1 is duidelijk het uitgestrekte veengebied te zien dat begon in Friesland en zich uitstrekte tot over de Duitse grens. Het ontginnen van veen startte al in de Middeleeuwen, maar mensen vestigden zich liever op de hoger gelegen zandruggen en aan de oevers van een van de vele riviertjes en stroompjes die dit gebied rijk was. Zo ontstonden in de Middeleeuwen in Drenthe de zanddorpen op de Hondsrug zoals Emmen, iets oostelijker daarvan Schoonebeek op de hoge zandrug bij het Schoonebekerdiep en de stad Coevorden als doorwaadbare plaats bij het Drostendiep. Omdat Coevorden een belangrijke strategische plaats was – zij vormde de toegang tot

5 Picardt, *Eene korte beschrijving van eenige verborgen en vergeten antiquiteiten*, 72.

6 Het gedicht heet ‘Am See im Moor’ en wordt geciteerd in: Wessels e.a., *Sagen und Volkserzählungen aus dem Emsland*, 34.